

Birinci Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti'nde Sıtma Mücadelesi ve Bu Amaçla Yapılan Yasal Düzenlemeler

Zafer KOYLU¹, Nihal DOĞAN²

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Tıp Fakültesi ¹Parazitoloji Anabilim Dalı, ²Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
Eskişehir, Türkiye

ÖZET: Savaş ortamlarının getirdiği en büyük olumsuzluklardan biride bulaşıcı hastalıklardır. Osmanlı Devleti, önce Balkan Savaşları ardından Birinci Dünya Savaşının gelmesiyle, savaşın yanında birde bulaşıcı hastalıklarla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Balkan savaşları sonrasında Anadolu ya artan göçlerle birlikte; kolera, tifüs, veba, frengi, dizanteri gibi salgın hastalıklarda yaygınlaşmıştır. Birinci Dünya Savaşının başlamasıyla birlikte, ordu içinde olduğu kadar sivil halk arasında da sıtma iyice yayılmaya başlamıştır. Hastalık nedeniyle güçten düşen halk toprağını işleyememiş ve dolayısıyla vergisini de ödeyememiştir. 1914 yılında kurulan Sıhhiye Nezaret ile salgın hastalıklarla mücadele başlatılmıştır. Yasal düzenlemelerle Almanya'dan ithal edilen kinin tablet haline getirilip, Ziraat bankası aracılığıyla halka ücretsiz dağıtılmıştır. Ancak yaşanan uzun savaş yılları, halkın eğitimsizliği, alınan önlemlerin ve dağıtılan-satılan kininin yetersizliği nedeniyle ülke genelinde sıtma epidemileri engellenememiş, halkın yaklaşık dörtte üçü sıtmaya yakalanmış, orduda da alınan önlemlere rağmen dört sene içinde 412.000 er sıtmaya yakalanmış ve bunların 20.000'i ölmüştür.

Anahtar Sözcükler: Osmanlı imparatorluğu, sıtma mücadelesi

The Struggle Against Malaria in The Ottoman Empire During World War I and The Legal Regulations Made To This End

SUMMARY: One of the most important disadvantages of war environmental is infectious diseases. The Ottoman Empire combated infectious diseases in addition to the war because of Balkan wars and afterwards first world war. Because of increasing migrations to Anatolia after Balkan wars spread some epidemic diseases, such as cholera, typhoid fever, plaque, dysentery, syphilis. With the start of the First World War, malaria began to spread within civilian population as well as the military. The population fell from power because of illness and therefore could not process the land tax failed to pay taxes. Founded in 1914 with the fight against epidemic diseases was initiated by the Sıhhiye ministry. Quinine was formed as tablets which was imported from Germany by legal regulation and was distributed to the public by Ziraat Bank. However, malaria epidemic could not be prevented because of long war years, lack of population, insufficiency of the preventive methods and lack of quinine, and about three quarters of the population caught malaria and in four years 412.000 soldiers had malaria and 20.000 of them died despite of measures.

Key Words: Ottoman Empire malaria combat

GİRİŞ

İnsanlık avcılık ve toplayıcılık devrinden sonra, Tarım devrimi diye nitelendirilen büyük dönüşümle, hayvanları evcilleştirmeye, toprağın sürekli olarak işlenmeye başladığı

andan itibaren yeni mikroplarla tanıştı. Ormanların yok edilmesi, yeni yaşam alanlarının su ve ona yakın yerlerde oluşturulması doğal yaşam alanları yok edilen fareleri, sıçanları, keneleri, pireleri ve sivrisinekleri insanlara daha yakın yaşamaya zorladı. Bu canlılarda beraberlerinde veba, tularemi, tifüs ve sıtma gibi sürprizlerle geldiler. Yüz binlerce insanın yaşadığı kentler ortaya çıktıkça toplu ölümlerde fırtınalar kadar yaygın hale geldi (15).

Sıtma, tarihin başlangıcından beri gezegenimizde önemli sayıda insanı öldürmüştür. Sıtma bütün savaşları, kıtlıkları ve diğer salgınları geçmiştir. İkinci Dünya Savaşı'na kadar mezarlıkların yarısını hala sıtma kurbanları dolduruyordu.

Makale türü/Article type: **Derleme / Review**

Geliş tarihi/Submission date: 23 Kasım/23 November 2010

Düzeltilme tarihi/Revision date: 08 Nisan/08 April 2010

Kabul tarihi/Accepted date: 05 Haziran/05 June 2010

Yazışma /Corresponding Author: Nihal Doğan

Tel: -

Fax: -

E-mail: ndogan@ogu.edu.tr

16. Türkiye Parazitoloji Kongresi'nde (1-7 Kasım 2009, Adana) sunulmuştur.

Dünyadaki en küçük hayvan olan *Plasmodium* parazitinin etki alanı bu gün bile şaşırtıcıdır. Her yıl yaklaşık 600 milyon insanın vücudunu işgal etmekte ve bir milyon Afrikalı bebeği öldürmektedir. Ünlü mikrop hikâyeleri anlatıcılarından Sir Macfarlane Burnet “ Tüm bulaşıcı hastalıklar içinde gerek sayı gerekse nitelik açısından en büyük zararı veren, kuşkusuz sıtma olmuştur” der (15). Hatta Büyük İskender bile sıtmaya yenik düşmüş, Roma İmparatorluğu sıtma nedeniyle büyük kayıplar vermiştir (25).

Sıtma, Anofel cinsi sivrisineklerin ısırmasıyla insanlara bulaşan bir protozoon hastalığıdır (5). Anofel, dünya üzerindeki dört yüz kabilesiyle seçkin bir ırktır. Bazı anofeller sabah, bazılarıyla akşam karanlığında saldırır, bazıları evlere girer, bazıları çalılıklarda kalır; bazıları beyazları, bazıları siyahları sever. Anofellerin; sabah yada akşam karanlığında saldıranları, evlere girenleri, çalılıklarda kalanları, siyah veya beyaz ırkı seven farklı türleri vardır. Bazıları durgun sularda, bazıları ise hızlı akan ırmaklarda yıkanır. Sıtma, bu kadar farklı türüyle ve bu kadar yetenekli taşıyıcısıyla, hemen hemen her çeşit coğrafyada, çok sayıda hastalığa yol açmıştır (15). Çok eskiden beri tanınan, birçok toplumun ekonomik ve sosyal gelişmesini ileri de recede engellemiş bulunan ve bütün uğraşılara rağmen dünyanın bazı bölgelerinde çok önemli bir sağlık problemi olma özelliğini devam ettiren bir hastalıktır (17, 23).

Eski çağlardan beri bilinen hastalık ilk olarak Mısırlılar tarafından bildirilmiştir. M.Ö 460-370 yıllarında Hippocrates, tekrarlayan ateş ve dalak büyüklüğü ile seyreden bir hastalık bulunduğunu ve bunun epidemisini tarif etmiştir. Hippocrates sıtmayı; günlük, günası ve 72 saatte gelen ateş nöbetleri olarak tanımlamış, bataklık, durgun ve kirli su için insanların karınlarının dışarı fırlayıp, dalaklarının büyüyeceğini bildirmiştir (15). Kontes, 1683’de del Cinchona’un kınakına ağacı kabuklarının bu tip intermitant tipte ateşle seyreden hastalıklar için yazmış olduğu kitapta, ilk olarak “Malaria” adını kullanarak hastalığı diğer enfeksiyonlardan ayırdı (17).

*Plasmodium*larda da, parazitlerin çoğunda olduğu gibi, türlerin en zayıf üyelerini tercih ederek hamile kadınları ve çocukları hedef almakta, ardından ölü doğumlar, düşüklükler ve her türlü hastalığa açık prematüre bebekler bırakılmaktadır. Sıtma nöbetlerinde ateş 40 °C

dereceye kadar çıkabildiği için, spermelere yönelik olumsuz etki yapmakta ve erkeklerin dölleme yeteneğini yok edebilmektedir. Ünlü İtalyan *Plasmodium* öğreticisi Angello Celli, sıtmanın “kanı bozarak, fiziksel direnci zayıflatarak, zihinsel enerjiyi ve ruhsal durumu bozarak”, ulusal ekonomileri tahrip ettiği sonucuna varmıştır (15).

Osmanlı Devleti’nde Sıtma

Türkiye bir sıtma bölgesi olduğu için Eski Yunan’dan beri Anadolu’da yaşamış ve eser vermiş hekimlerin çalışmalarında bugün sıtma diye yorumlayabileceğimiz ateşli türle-

rinden söz edilmiştir (22). Avrupa’ya 17. yüzyılda yayılmış bulunan sıtma için Kınakının 18. yüzyılda hatta daha öncesinde Osmanlı İmparatorluğu’na getirildiği anlaşılmaktadır. Bursalı diye bilinen Ali Efendi 1732’de “Risale-i Haysiyet-i Kınakına” adlı bir risale (kitapçık) yayınlamıştır. Eskiden beri bataklıkların sıtma hastalığına sebep olduğu bilindiğinden bataklıklar yok edilmeye çalışılıyordu. Kinin, Türkiye’de sulfato olarak ancak 19.yüzyılın başlarında tanınmıştı. Maltepe Askeri Hastanesinin 1837-1838 senesine ait eczane listesinde sıtma için kınakına ve sulfato kullanıldığı görülmüştür. Hatta Viyana’dan başmuallim olarak Tıbbiyeye getirilen Dr. Bernard (1839), klinik derslerinde, Rumeli’den gelen malaryalı hastalara sulfato verilmesini tavsiye etmiştir. O günlerde sıtmaya “malarya” adı verilir (24). Sıhhiye Mecmuası’nda Bursa Mahkeme Sicilleri arasında 1841 (1257) tarihli vesikada Bursa Sancak Beyi Dilaver Paşa’nın İstanbul’a yazdığı mektuptan söz edilmekte: özellikle sıtma hastalığının nüfusu azalttığı, hayvanlara zarar verdiği açıkça yazılmış, sıtmalı yerlerde ipek böceklerinin de yaşamadığı belirtilmiştir. Nüfus azalmasına ve mal kaybına sebep olan sıtmanın önlenmesi için Bursa çevresinde pirinç ekimi yasaklanmıştır. Fakat bu yasaktan memnun olmayan bazı kimseler zaman zaman fırsatını bularak tekrar pirinç ekimine başlamıştır. Sıtmalı yerlerde salgın hastalıklara tutulan ipek böceklerinden koza alınmadığı için devlet gelirinin de düştüğünden söz edilmiştir. Bu mektupta halk pirinç ekiminin yasaklanmasını istemiş, canlarına ve mallarına zarar veren bataklıkların kurutulmasında ısrar etmiştir (11). 1857’den sonra Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane’de ve Tıp Okullarında bu konular zamanın şartlarına göre ele alınmıştır (25).

Osmanlı İmparatorluğu’nda, devletin sağlık işlerinin yürütülmesini uzun yıllar, merkezde “hekimbaşılar” (21) taşrada ise “Darüşşifa” denilen hastaneler etkin rol oynamışlardır (10). Tıp biliminin zamanın şartlarına uygun hale getirilerek, ordu ve halkın ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla 14 Mart 1827’de Tıphane-i Amire, hemen arkasından da Cerrahane hizmete açılmıştır. Ancak Tıphane ve Cerrahane’den istenen sonuç alınamayınca, 1839 yılında “Dar-ül-ulum El hakimiye-i Osmaniye ve Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane” unvanıyla, Tıp Mektebi kurulmuştur (19). Tanzimat’ın 3 Kasım 1839’da ilanı ile birlikte her alanda yaşanan yapısal değişimden sağlık sistemi de payını almıştır. Bu dönemden itibaren sağlık hizmetlerini üstlenmeye başlayan Osmanlı yönetimi, ülkenin dört bir köşesine sağlık hizmeti götürebilecek bir idari örgütlenmeye girişmiş; batı dünyasında izlenen, devletin sağlık sorunlarını sahiplenerek, sağlık hizmetlerinin yeniden yapılandırılması olgusu, ülkemizde de yaşanmaya başlanmıştır (1).

Tanzimat döneminde sağlık alanında genel örgütlenmenin paralelinde, merkezi ve taşra sağlık örgütlenmesi için yapılan çalışmalar dikkat çekicidir. Merkezi örgütlenmenin temelleri 1840 senesinde Padişah’ın emriyle “Mekteb-i

Fenn-i Tıbbiye-i Şahane'de, "Meclis-i Umur-u Tıbbiye-i Mülkiye" (Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye) namıyla bir meclisin açılmasıyla atılmıştır (1). Bu meclis, merkez ve taşradaki tüm sağlık çalışanlarını tespit ederek, mesleki yeterliklerini denetlemek amacıyla diplomalarını onaylamıştır. Bunun dışında, halkın sağlık sorunlarının belirlenmesi, bulaşıcı hastalıklarla mücadele, hükümetin talebiyle tıbbi konularda gerekli inceleme ve düzenlemeleri yapmak da görevleri arasında sayılmıştır (19).

"Meclis-i Umur-u Tıbbiye-i Mülkiye" nin ismi 1906'da "Meclis-i Maarif-i Tıb" olmuştur; o tarihte Tıbbiye, "Umum Mekatib-i Askeriye Nezareti"ne (Askeri Okullar Genel Müdürlüğü) bağlı olduğundan bu meclis de ona bağlanmıştır (21).

Osmanlı'da sağlık örgütlenmesinin 1908 sonrası kuruluşunu daha organize bir hale getirmesiyle sıtma mücadelesiyle ilgili ilk adımlar da atılmıştır. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra "Meclis-i Maarif-i Tıb Cemiyeti", "Meclis-i Umur-u Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye" adını almış, bu meclis, 16 Şubat 1328 (01 Mart 1913) tarihli Teşkilat Kanunu gereğince, "Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi"nin oluşumuyla lağvedilmiştir (8, 18).

28 Şubat 1331 (12 Mart 1916) tarihinde sağlık hizmetlerini yürütme görevi "Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi"ne verilmesiyle birlikte, Dâhiliye Nezareti de, "Dâhiliye ve Sıhhiye Nezareti" adını almıştır (12, 18).

Osmanlılarda, bakteriyoloji oldukça erken bir tarihte gelişmiş, Pasteur Enstitüsü'yle sıkı ilişkiler kurulmuştur. Bu nedenle de sıtmanın kan incelemeleriyle ilgili teşhisinin oldukça erken tarihlerde başladığı da düşünülebilir. Kamarin Adası'nda Osmanlı Sahil Sıhhiye Teşkilatı Tahaffuzhanesi'nde çalışan Dr. Ahmet Emin, altı hastanın kanında gördüğü sıtma parazitlerini adlandıramayışı üzerine preparatlarını Pasteur Enstitüsü'ne göndermiştir. Bu

Enstitüce 1914 yılında " *Plasmodium vivax var minuta* " diye adlandırılmıştır. 1915 yılında Ahmet Emin Bey'in preparatlarını inceleyen Ziemann bunları yeni bir tür olarak kabul etmiştir (9, 20, 22).

Dünya savaşı sürecinde sıtma sadece savaş alanlarında değil, sivil halk üzerinde de yıkıcı bir etkiye sahip olmuştur. Ölümlere neden olan ve hastalıklı halkı güçten düşüren salgınlara karşı, 22 Cemâziye'l-ahir 1331 (29 Mayıs 1913) tarihinde "Sıtmalı Mahallerde Fukaraya Meccanen Kinin Dağıtılmasına Dair Nizamname" layihası yürürlüğe konulmak üzere takdim edilmiştir (2). Bundan iki gün sonra 24 Cemâziye'l-ahir 1331 (31 Mayıs 1913)'de ise " Sıtmalı Mahallerde Fukara Ahaliye ve Zürraa Meccanen Kinin Tevziine Dair Nizamname Ahkâmı" yürürlüğe konulmuştur (3). 1914 yılına kadar, yılda 2000 kg kinin parasız olarak dağıtılmıştır (11). Bu halka ücretsiz dağıtılan Kininin Sıhhiye bütçesi'ndeki karşılığı "Sülfato" dur. Genelde Sıhhiye bütçesine konulan paraların salgın hastalıklarla (Emraz-ı sariye) mücadeleye yetmemesi üzerine, dönem ortasında akta-

ılan paralar ile yurt dışından ithal edilmektedir. Fakat Dünya Savaşı nedeniyle kininin temini güçleşince devlet tedbir almak zorunda kalmıştır. Bu amaçla 2 Ramazan 1334 / 3 Temmuz 1916'da halka kinin sağlanması ile ilgili geçici kanunun uygulanmasıyla ilgili nizamname çıkarılmıştır.

Kinin Tedarikine Dair 2 Ramazan 334 Tarihli Kanun-ı muvakkattin Suret-i Tatbikiyesi Hakkında Nizamname (3) 14 Kanu-ı sani1332 3 Rebiülahir 1335

Madde 1: Meclis-i Ali-i Sıhhiye-i evsaf-ı lazimeyi haiz olduğu biltasdik kabul edilen Kinin imalhesi Sıhhiye Nezareti tarafından toz halinde veya mamul olarak tedarik edilüb eşkal ve fiyatı muayenede satılmak üzere Ziraat Bankası vasıtasıyla banka teşkilatını mütevvi vilayet ve liva-i müstakiledeki banka şube ve sandıklarına gönderilir.

Madde 2: Kinin muhafazalarının üzerine "Osmanlı Hükümet Kinini" ibaresini havi bir bandrol yapıştırılıp İbarenin üst kısmına ay ve yıldız işareti vaz'idilecek ve alt kısmına beher muhafaza muhteviyatının cins ve miktarı büyüklere ve çocuklara verilecek miktarı tıbbiyesi ve fiyatı ve izahat-ı lazime-i saire yazılacaktır.

Madde 3: Hükümet Kinini umur-u hesabiyesi Sıhhiye Müdüriyeti Umumiyesi Muhasebe Şubesince talimatname-i mahsusuna tevfikan i'fa olunacak bu malumat için defatir-i mahsusa tutulacaktır.

Madde 4: Her vilayet veya müstakil liva her sene zarfında celbine ihtiyaç görülen kinin miktarını sıhhiye müdürleri marifetiyle tekdir ettirerek ve senenin Martından evvel Sıhhiye Nezaretine bildirecektir. Ma'heza bilahare miktar-ı muhammeden fazla kinine ihtiyaç görülür veya miyadında tahmin-i mümkün olmaz ise esbab-ı mucibesinin izahıyla muahharende kinin talep idilebilir.

Madde 5: Hükümet kinini birinci derece bayi' olan Ziraat Bankası şube ve sandıklarınca toptan satılacaktır. Hükümet-i mahalliyeden bayilik ve ruhsatnamesini istihsal iden kimseler Ziraat Bankası şube ve sandıklarından her defasında ruhsatnamelerini ibraz iderek toptan alacakları kinini ikinci derece bayi' sıfatıyla perakende suretde ahaliye satabileceklerdir.

Madde 6: Hükümet kinini fiyatından mukavelename ile muayyen bir miktarı Ziraat Bankası'na terk edilecek ve iş bu miktar-ı muayyeninin bir kısmı bayiye olarak ikinci derece bayilere ait olacaktır.

Madde 7: Ziraat Bankası şubesi bulunmayan kazalarda hükümet-i mahalliye tarafından o kazanın merbut olduğu vilayet veya liva dahilindeki en yakın Ziraat Bankasından ve Ziraat Bankası şubesi bulunmayan vilayet veya müstakil livalarda valiler veya mutasarrıflar tarafından Sıhhiye Nezareti'nden ikinci derece bayiler için kinin celp olunur.

Madde 8: Münasip ikinci derece bayii bulunmadığı takdirde hükümet-i mahalliyeye kinin bayii'nin teminine çalışılacaktır.

Madde 9: Menafi-i umumiyeye hadim cemiyetler ile hükümetce sayan-ı itimat görülen Cemiyet-i Hayriye alacak-

ları kinini meccanen tevzii ideceklerini hükümet-i mahalliyeye bila haber müsaade-i mahsusa istihsal ettikten sonra Sıhhiye Nezareti'ne müracaat ederek Ziraat Bankası'na verilen bayiye miktarı tenzilat ile kinin alabilirler.

Madde 10: Hükümet kinini satanların mağaza ve dükkânlarının gelüp geçenler tarafından görebilecek bir mahallinde [Burada Hükümet Kinini-Sulfato Satılır] ibaresi muharrer olacaktır.

Madde 11: Şehir ve kaza ve köylerdeki ikini derece bayilerin adedi nüfus ve ihtiyacı mahalli nisbetinde Hükümet-i Mahalliyeye tayin ve tecdid idilir.

Madde 12: Sıtmalı mıntıka kinin ithali ve temin-i revac ve isti'mali için Hükümet-i Mahalliyeye münasib gördüğü tedabire müracaat edecek ve bu tedabirden Sıhhiye Nezareti'ni haberdar eyleyecektir.

Madde 13: Hükümet Kinini tesirat-ı havaiyeden bozulmak için bayiiler tarafından rutubete ve güneş ziyasına gayrı maruz mahallerde hıfz olunacak ve asla muhafazasından çıkarılmayıp ancak tarafı hükümetten verilen şekilde ve bandrolleri açılmaksızın muhafazaları ile birlikte satılacak ve muhafazaların üzerinde muharrer bedelden fazla fiyat istenilmeyecektir.

Madde 14: İkinci derece bayiiler yedlerindeki kininin onda sekizi sarf edilince derhal yeniden kinin getirmeye ve bu suretle depolarında daima kinin bulundurmaya mecburdurlar.

Madde 15: İkinci derece bayiiler nizamname ahkâmına riayet etmedikleri takdirde istihsal etmiş oldukları ruhsatname yedlerinden istirdat olunur.

Madde 16: Hükümet kinini muhafazasından çıkarıp dane ile satanlar veya hükümetçe muayyen bedelden fazla fiyatla satanlar veya her ne suretle olursa olsun Hükümet Kininin sarfiyatını men ve tahdid idenler haklarında takibât-ı kanuniye icra idilecektir.

Madde 17: Etıbbayı resmiye-i mülkiye ikini derece bayilerin 10 ve 13 ve 14'üncü maddeler ahkâmına riayet edip etmediklerini teftiş ve murakabe edeceklerdir.

Madde 18: Alelumum etıbbıa sıtmalı mıntıkaları Mahalli Sıhhiye Müdüriyeti'ne ihbar etmeye mecburdurlar.

Madde 19: İşbu nizamnamenin icrasına Dahiliye ve Sıhhiye ve Maliye ve Ticaret ve Ziraat Nazırları memurdur.

İşbu layiha-i nizamnamenin mevki'i meriyete vaz'ını ve nizamât-ı devlete ilavesini irade eyledim

3 Rebiyülahir 1335 / 14 Kanun-ı sani 1332 (27 Ocak 1917)
MEHMED REŞAD

Bu nizamnameye göre, toz veya mamul madde olarak temin edilip Ziraat Bankası Şubeleri aracılığıyla satılacak. Kinin konusunda herhangi bir sorun çıkmaması için (sah-tecilik vs.) hükümet ithal edilmesinden ambalaj, kutu üzeri bilgilerine kadar en ince detaya kadar hesap ederek, tüm ayrıntılara yer vermiştir. Ayrıca mahalli hükümetten kinin

satılabilmek için bayilik ruhsatnamesi alanlarda bankadan kinin alırken her defasında ruhsatnamelerini ibraz ederek toptan alacakları kinini perakende satılabilecektir. Nizamnameye göre, kutu üzerine yazılacak bilgilerde günümüzden farklı değildir. Başta hükümet kinini ibaresi olmak üzere, ilacın içeriği, Çocuklar ve yetişkinler için ölçüğü ile birlikte saklanma koşulları da belirtilecektir.

Fakat salgınların devam etmesi, devletin sulfato dağıtımının yeterli olmaması üzerine, Halkın Sıtma Hastalığı'na karşı kullanacağı kinin maddesinin tedariki konulu layiha durumunun aciliyeti nedeniyle geçici kanun olarak yürürlüğe konması için takdim edilmiştir (6).

13 Mart 1917 tarihinde Sıhhiye Müdüriyeti Umumiyesi'nin Meclis-i Ayandaki bütçe tartışmalarında bir önceki senenin bütçesinden 11 899 490 kuruş fazla ile 36 026 488 kuruş'a çıkması tartışmalara neden olmuştur. Özellikle bütçenin "Devlet Kinini" faslına bir önceki sene meclis kapanmadan bir geçici hükümet kararıyla 5000 000 kuruş ilavesinin 1917 bütçesine eklenmesi eleştirilmiştir. Tartışmalar ve yanıtlar şu şekilde gelişmiştir:

RIZA PAŞA (Topçu Feriki) :.....Bu fıkra devlet kinininden bahs olunuyor. Memleketimizde devlet kinini imal eden bir fabrika var mıdır? Varsa, imal edilen bu kinin kimlere ne fiyatla verilmiştir?

MEHMET ŞÜKRÜ PAŞA: Evet kinin imal edilen bir fabrika yapılacak ve bu fabrikanın imal edeceği kinin de ehven bir fiyatla ahaliye satılacaktır. Diğer bir nevi kinin daha vardır ki, o iştira (Satın alma) suretiyle tedarik olunuyor ve meccanen (parasız-bedava) köylülere ve malarya ve ilel-i saire-i mumasile (diğer hastalıklı kişiler) mevcut olan mahaller ahalisine itâ ve tevzi ediliyor.

.....

MEHMET ŞÜKRÜ PAŞA :...talep olunan bu 5000 000 kuruş tahsisat, devlet kinini imal edecek bir fabrika inşasına mas-ruf olacaktır ve bu gün alât ve edevat-ı lazımenin celbindeki müşkilât sebebiyle bu fabrika inşa edilmemiştir.Tesisat-ı muktaziyyenin icrasına badelharb başlanacaktır.

.....

MEHMET ŞÜKRÜ PAŞA :...Bu bütçede birde sulfato faslı vardır . Bu ayrı bir şeydi ,Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi mürakkam tahsisatla tedarik olunan sulfatoyu ahaliye meccanen tevzi ediyor. Halbuki devlet kinini meccanen tevzi edilecek değil, ahaliye ehven bir fiyatla satılacaktır. (4)

.....

TEVFİK RÜŞTÜ BEY (Sıhhiye Müfettiş-i Umumisi): Devlet kinini, malum-u samileri sıtmaya karşı en mühim bir deva-yı müessirdir. Başka memleketlerde olduğu gibi, bizde de kininine zaten alışmış olan ahaliye iyi ve ucuz kinin vermek ve bunu ta köylünün ayağına kadar götürmek lazımdı. Geçen sene çıkan muvakkat kanun mucibince Almanya'dan beş bin kilo kinin getirttik ve ahaliye 10 tanesini yüz paraya tevzi

ediyoruz. Devlet kinini budur. Bu müesseseyi yapmazdan evvel bu fiyatla ve bu kadar iyi kinini ahaliye tevzi etmek kabil değildi.

RIZA PAŞA (Topçu Ferik) : Lâkin bu elli bin lira ile fabrika mı tesis ettiniz, kinin mi mubayaa ettiniz? Bu elli bin lirayı kinine verdiğinizi anlıyorum. Eğer fabrika tesis için bu paradan sarf edilmiş ise fasılda fabrika için şu kadar, kinin imali için şu kadar diye madde halinde masrafın gösterilmesi icap ederdi.

TEVFİK RÜŞTÜ BEY (Sıhhiye Müfettiş-i Umumisi): Bu elli bin lirada, masrif-i imaliyyede dâhildir. Masarif-i adiyeden mak-sat sırf kininleri kurs haline getirmektedir.

RIZA PAŞA (Topçu ferik) : Bu işi nerede yapıyorsunuz ve bir müessesesi yok mu?

TEVFİK RÜŞTÜ BEY (Sıhhiye Müfettiş-i Umumisi): Burada kurs haline getiriyoruz, fakat burada istihsal etmiyoruz. Avrupa'dan toz halinde kinin getiriyoruz ve burada Kimyahanede bir Darü'l-istihzar (laboratuvar) yaptık, orada yapıyoruz.

RIZA PAŞA (Topçu ferik) : O Dar-ül-istihzar kaç mal oldu?

TEVFİK RÜŞTÜ BEY (Sıhhiye Müfettiş-i Umumisi): 4.065 Mark bütün âlât ve edevat masrafı olarak gitmiştir. Arz ettiğim gibi buradaki iş, kinini komprime kurs haline getirmek-tir. Kinin asıl istihsalı Almanya'dan oluyor. Ve zaten burada yapabilecek bir halde değiliz.

RIZA PAŞA (Topçu ferik) : Geçen sene ne kadar aldınız ve fiyatı nedir?

TEVFİK RÜŞTÜ BEY (Sıhhiye Müfettiş-i Umumisi): Kilosu 166 Mark'tan beş bin kilo aldık ki, 830.000 Mark eder.

RIZA PAŞA (Topçu ferik) : Komprime halinde alsanız fiyat acaba neye baliğ oluyor?

TEVFİK RÜŞTÜ BEY (Sıhhiye Müfettiş-i Umumisi): Kinin fiyatına bu ameliye masrafını da ilave etmek lazım gelir. Hâlbuki bu işi kendimiz yaparsak pek ucuz oluyor. Hatta şerâit-i tabiiyye altında bile bu işi yaptırmak için kurs başına 50 kuruş veriyorduk.

RIZA PAŞA (Topçu ferik) : Bunların hâsılatı masarifine te-kabül ediyor değil mi?

TEVFİK RÜŞTÜ BEY (Sıhhiye Müfettiş-i Umumisi): Evet, ka-nunda bu bapta sarahat-ı kâfiye vardır. Yani bu para daima devrediyor. Kinin, afyon satıldıkça hâsılat, sermaye ittihaz olunarak yeniden mübayaa ve tevzi olunuyor.

.....

MEHMET ŞÜKRÜ PAŞA: Bu tahsisat, geçen sene bu kininlerin burada yapılması şartıyla istenilmiş idi. Gerek madde-i ipti-daiye olarak istihsalı, gerek komprime haline konulması burada yapılacak denmişti. Hâlbuki bu sulfatoyu dışardan getirtip tevzii ediyorsunuz. Zaten bu suretle hariçten celp ve tevzi için bir fasl-ı mahsus vardır.

.....

TEVFİK RÜŞTÜ BEY (Sıhhiye Müfettiş-i Umumisi): Malum-u devletiniz, kinini kilosu 166 Marktır. Bu tahsisat ile ancak beş bin kilo mübayaa olunabilir. Halbuki, Memelik-i Osmaniyede sarf olunan kininin miktarı otuz bin kiloyu geçiyor (13).

.....

Tartışmalardan da anlaşıldığı üzere devletin gerek ücretsiz olarak dağıttığı, gerekse toz halinde alıp komprime hale getirip küçük kar marjıyla sattığı kininin miktarı bile ülke-deki sıtmanın boyutu hakkında bir fikir vermektedir. Dö-nemin şartları içerisinde kinin üretimi için fabrika kurul-ması girişimi ve bunun gerçekleştirilememesi, fakat en azından bir laboratuvar oluşturularak kinin tablet haline getirilmesi oldukça önemlidir.

Anacak savaş şartları nedeniyle birçok ülkenin kinin'e ihti-yaç duyması nedeniyle Kinin sağlanmasında ve satışların-da bir takım sıkıntıların ortaya çıkması üzerine 4 Nisan 1917'de "Kinin Tedariki ve Furuhtı Hakkında Kanun" çıkarıldı; Buna göre;

Madde 1: Halis kinin tedariki ile ahaliye satmak üzere Sıh-hiye Müdüriyeti Umumiyesi'nin her sene bütçesinde bir fasl mahsus küşad olunacaktır (14).

Madde 2: Bu hususda mubaya olunacak âlât ve ve edevât-ı mukteziye-i Osmani ile ücret-i bayiye ve nakliye ve mesarif-i saire tahsisat-ı mezbure meyanından tesviye olunacaktır.

Madde 3: Bu suretle tedarik edilecek kinin mâl olduğu fiyat-tan nihayet % 15 fazlasıyla ahaliye satılacaktır.

Madde 4: Satılacak Kinin bedeli bir taraftan muvazene-i umumiye'ye îrad, diğer taraftan fasl-ı mahsusuna tahsisat olarak ilave olunacak ve bu suretle tezyid edilen tahsisatın Meclis-i Mebusan'ın akib-i küşadında bir layiha ile tasdiki talep olunacaktır.

Madde 5: Binüçyüzotuziki senesi Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi bütçesine fasl-ı mahsus olarak 50 000 Lira ilave edilmiştir.

Madde 6: İş bu kanunun, sureti tatbikiyesi nizamname-i mahsus ile tayin edilecektir.

Madde 7: İş bu kanun tarih-i neşrinden itibaren meri'ül icradır.

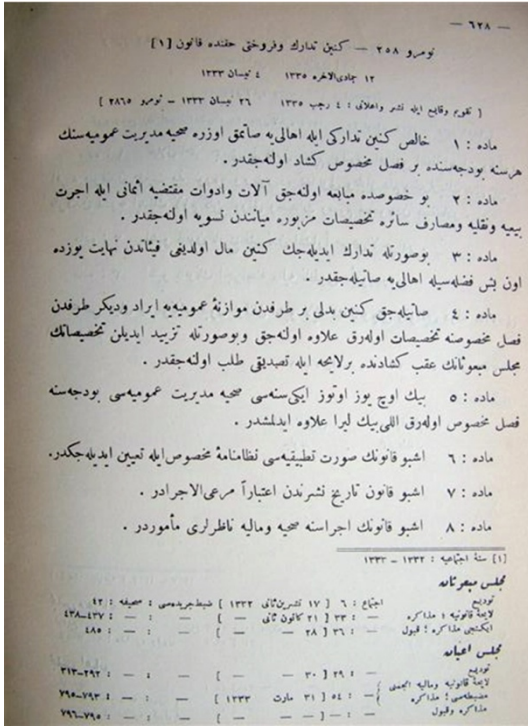
Madde 8: İş bu kanunun icrasına sıhhiye ve maliye nazırları memurdur.

Mecl-i Ayan ve Mebusanca kabul olunan iş bu layihanın kanuniyetini ve kavanin-i devlete ilavesini irade eyledim. 12 Cemaziyelahir1335 / 4 Nisan 1333

MEHMET REŞAD

Maliye Nazırı
Cavid

Sadrazam ve Sıhhiye Nazırı
Mehmed Talat

Şekil 1. Sıtma için düzenlenen belge örneği

Bu kanunla, Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiye sinin bütçesine her yıl konulacak parayla kinin sağlanması ve bunun maliyeti fiyatından ya da en çok %15 ilavesiyle halka satılması olanağı sağlanmıştır. Bu yolla bir yandan savaş içinde artan sıtmanın, diğer yandan savaş koşulları dolayısıyla kinin sağlanmasının yarattığı zorluğun doğurduğu kinin fiyatlarındaki artışa bir çare bulunmak istenmiştir (22).

Birinci Dünya savaşı sırasında dört yıl boyunca orduda 451.803 sıtma hastası görülmüştür. Bu oran, toplam hasta sayısının %13,1'ini oluşturmuştur. Sıtmadan ölenlerin sayısı 23.359'dur. Toplam ölümler içinde sıtmanın oranı %5'tir (22). Savaş içerisinde Almanlar tarafından ilk sentetik ilaçlar keşfedilinceye kadar kınakına ağacı kabuğundan elde edilen kinin tuzlarıyla sıtma hastalığına karşı durulmaya çalışılmıştır (7). Savaş yıllarında gerek orduların, gerekse savaşan toplumların kinine olan ihtiyacının artması kinin fiyatının artmasına, ithalatın güçleşmesine neden olmuştur. Doğal olarak bu durumda Osmanlı Devleti'nde dağıtılan kinin miktarının azaltılmasına yol açmıştır (11).

Sonuç olarak Osmanlı Devleti Dünya Savaşı şartlarının her türlü ağırlığına; siyasal-askeri ve ekonomik açıdan tam bir çöküş içerisinde olmasına rağmen sıtmayla mücadele etmek için önemli bir çaba sarf etmiştir. Almanya'dan sağlanan borçlarla sürekli olarak salgın hastalıklarla mücadele etmeye çalışan Sıhhiye Müdüriyeti bütçesine savaş süresince birçok defa tahsisat ilave olunmuştur. Sadece 25 Haziran 1917'de Meclis-i Vükela kararıyla Sıhhiye bütçesine eklenen para, 12 milyon kuruştur. Devlet yayınladığı ka-

nun ve nizamnamelerle, sıtma salgınları ortamındaki kaotik yapıyı kontrol altında tutmaya çalışmıştır. Öncelikle devlet olanakları çerçevesinde başlangıçta halka ücretsiz kinin dağıtmıştır. Ancak savaş şartları nedeniyle kinin bulunmasının güçleşmesi ve ekonomik şartların ağırlaşması nedeniyle dış alımını ve dağıtımını kendisinin yaptığı bir çeşit kinin tekeli oluşturarak vatandaşın mağdur olmasını engellemeye çalışmıştır. Sıhhiye Müfettiş-i Umumisi'nin meclis-i ayan da yaptığı konuşmadan anlaşıldığına göre devlet eliyle karşılanmaya çalışılan miktar % 20 düzeyinde bile değildir. Kininin sağlanması, dağıtılmasındaki bu eksikliklere; eğitimsizlik, bilinçsizlik ve yoksulluk da, eklenince Anadolu'da sıtma epidemileri görülmeye devam etmiştir.

Sıtma sorunu gerçek boyutuyla 1920'de yeni Türkiye Devletinin kuruluşundan hemen sonra 5 Mayıs 1920'de başka bakanlığın gölgesinde olmayan Sağlık Bakanlığı'nın kurulmasıyla ele alınmaya başlanmış, Cumhuriyet Hükümetlerinin etkin önlemleri ile en aza indirgenmiştir.

KAYNAKLAR

1. **Aydın E**, 2003. "Tanzimat ve Osmanlı Sağlık Hizmetleri", IV. Türk Tıp Tarihi Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, s. 445-449.
2. **BOA, Meclis-i Vükela Mazbataları (MV)**, 1331. Dosya No:231, Gömlek No: 141, 20 Cemaziyelevvel.
3. **BOA, İradeler Meclisi Mahsus (İ. MMS)**, 1331. Dn.166, Gn. c-40, 22 Cemâziye'l-evvel 1331.
4. **BOA, MV**, 1335. Dosya No:246, Gömlek No:77, 01. Rebiülahir.
5. **Dündar İH**, 2002. "Sıtma (Malaria- Paludism-Plasmodiasis)", İnfeksiyon Hastalıkları Mikrobiyolojisi, (Editörler: A. Wilke Topçu, Güner Söyletir, Mehmet Doğanay), Nobel Kitapevleri, İstanbul: 659-661.
6. **Düstur, Tertib-i sani**, 1927. İstanbul: Evkaf Matbaası, s.127-129.
7. **Düstur**, 1928. Tertib-i sani, cilt:9, İstanbul: Evkaf Matbaası, s. 628-629.
8. **Gazi Ahmed Muhtar Paşa**, 1993. Takvimü's-Sinin, Haz: Yücel Dağlı, Hamit Pehlivanlı, Genelkurmay Basımevi, Ankara, s.534-541.
9. **Gürsel A**, 1998. "Cumhuriyet Dönemi Sağlık Politikaları", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
10. **Hayran O, Sur H**, 1998. Sağlık Hizmetleri El Kitabı Örgütlenme Finansman Yönetim Mevzuat, Yüce Yayım, Çevik Matbaası, İstanbul, s.220.
11. **Hot İ**, 2001. Sıhhiye Mecmuasına Göre Ülkemizde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele (1913-1996), İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim dalı, (yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul.
12. **Koylu Z, Altay-S**, 2008 " Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekâleti'nin Kuruluşu ve Yapılan Yasal Düzenlemeler", I. Uluslar arası Türk Tıp Tarihi Kongresi, 20-24 Mayıs: s. 1062.
13. **Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi**, 1990. Devre: 3, İctima Senesi:3, c. 2, Ankara: TBMM, s.209-210

14. **Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi**, 1333 / 1917. Devre: 3, İctima Senesi:3, 12 Mart 1333 / 1917, c. 2, Ankara: TBMM 1990, s. 230-231
15. **Nikiforuk A**, 2000. *Mahşerin Dördüncü Atlısı* ,Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi , (Çev: Selahattin Erkanlı), İstanbul: İletişim Yayınları.
16. **Noyan A**, 1953 .“İlaçlarla Malarya Tedavisi ve Profilaksisi”, **Dirim**, XXVIII, 304.
17. **Onul B**, 1980. *İnfeksiyon Hastalıkları*, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Yay: 391.
18. **Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl**, 1973. Sağlık Sosyal Yardım Bakanlığı Yayınları, Ayyıldız Matbaası, Ankara.
19. **Sıhhiye Mecmuası**, (1922), “Osmanlı Teşkilat-ı Sıhhiyesi'nin Tarihçesi”, Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekaleti Yayınları, Matbaa-ı Bahriye, sayı:13, Kanunusani 1338, s.21-22.
20. **Sıhhiye Mecmuası**, 1922“*Osmanlı Sıhhiyesi*”, sayı:13: 22-23.
21. **Şehsuvaroğlu BN, Demirhan AE, Güreşsever GC**, 1984 *Türk Tıp Tarihi*, Taş Kitapçılık Yayıncılık, Bursa, s. 166.
22. **Tekeli İ, İlkin S**, 2004. *Cumhuriyetin Harcı / Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi*, 2. kitap, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul: 131.
23. **Töreci K**, “1979. *Protozoon Hastalıkları*”, İnfeksiyon Hastalıkları, İstanbul Tıp Fakültesi Klinik Ders Kitapları, Çeliker Matbaacılık, İstanbul: 237-239.
24. **Tuğluoğlu F**, 2008. Türkiye'de Sıtma Mücadelesi 1924-1950. *Türkiye Parazitoloji Dergisi*, 32 (4): s.351-359.
25. **Unat EK**, 1999.“Sıtmanın Tarihi”, Sıtma/Malaria, (Edit: M. Ali Özcel), Türkiye Parazitoloji Derneği, Yayın No: 16, İzmir.